

NAUJOJI LIETUVOS POLITIKŲ KARTA IR ISTORINIS POLITINĖS KULTŪROS PAMATAS

Doc. dr. Andrius Vaišnis

Nagrinėdami parlamentarizmo idėjų istoriniu aspektu – pasirinkdami vieną dokumentą, galime įvertinti ne tik jo reikšmę kitų naujosios Lietuvos svarbiausių įvykių ir taip pat politinės kultūros tradicijų kūrimo kontekste. Pradžioje būtina pasakyti: jeigu Laisvės kovos sąjūdžio tarybos Deklaracija liktų aptarta ir vertinama tik kaip partizanų organizacijos aktas (išties svarbus pokario politinei minčiai atspindėti), tuomet jo įtraukimas į Lietuvos teisės istoriją atrodytų nepakankamai motyvuotas. Jei Deklaracijos turinyje pastebime svarbių formuluočių ne tik Valstybės gynybos, bet ir kūrybos, jos ateities klausimu, vadinasi, kreipiant jaunosios kartos politikų dėmesį į politinės kultūros tradicijų ištakas, į būtinybę ginti ir plėtoti parlamentarizmo idėją, reikia pažvelgti į Deklaraciją mūsų nacionalinės demokratijos brandumo ir parlamentinės tradicijos aspektu, taip pat dviem istoriografinių šaltinių aspektais: nacionaliniu ir tarptautiniu. Dokumento sąsaja su valstybingumo samprata, jo vaidmuo formuojant istorinę sąmonę skatina klausti: kaip kloti tvirtesnį istorinį politinės kultūros pamatą? Pabandykime atsakyti.

Lietuvos Respublikos teisinė sistema pradėta kurti 1918 metų Vasario 16-osios nutarimu. Dabar į šio Akto turinį net švietėjiška politologine prasme pernelyg nesigilinama; kitaip tarus, kad ir kaip keista tai atrodytų – jis visuomenėje labiau žinomas formos prasme, jai žinoma jo pasirašymo vieta (prie „Štralio“ restorano Vilniuje) ir jis siejamas geriausių atveju su Jono Basanavičiaus asmenybe. Dabar net dėmesingiau skaitant ir kai kurių viešų kalbų – ypač oficialių proginių sveikinimų tekstus, ima atrodyti lyg jų rengėjai neperpranta Akto reikšmės Valstybės sandaros aspektu, akcentuodami anuomet skelbtą nepriklausomybę kaip vis dar neišaiškintą reiškinį, nesusijusį su valstybės atkūrimo pamatu – demokratija, atstovavimu tautai. Šitaip daroma tam tikrų politinės kultūros klaidų, kurios lemia iškreiptą istorijos šaltinių interpretavimą miniose.

Lietuvos Taryba Vasario 16-osios nutarimu pradėjo naują šiuolaikinio parlamentarizmo tradiciją^[1]. Jeigu 1918-ųjų dokumente nebūtų įpareigojimo surengti parlamento rinkimus, dokumento pasekmės išties liktų neaiškios ir ligi šiol galėtume ginčytis, ar jis tikrai buvo svarbus. Juk pasirašius aktą, Lietuvoje tada dar nieko neįvyko: vokiečių okupacinė valdžia stengėsi išlaikyti įtaką Lietuvos Tarybai, o informaciją apie dokumentą stengėsi uždrausti platinti. Bet laimė, kad pačioje Vokietijoje buvo Bundestagas, kuriame pasklido žinia apie Tarybos priimtą dokumentą, jo pagrindines nuostatas, tarp jų – kad „santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti“ kuo greičiau išrinktas Steigiamasis Seimas. O Lietuvoje tuo laikotarpiu Vasario 16-osios akto įgyvendinimas užtruko bene pusantų metų, kol Tarybos išrinktasis Prezidentas Antanas Smetona buvo verسته priverstas paskelbti rinkimus į Steigiamąjį Seimą, kuriam, kaip pirmą kartą tiesioginiuose rinkimuose išrinktai aukščiausiai valstybės valdžiai, 1920 m. gegužės 15 d. jis ir perdavė savo įgaliojimus. Beje, būtent gegužės 15-oji – Steigiamojo Seimo diena 6 metus Respublikoje buvo minima kaip svarbi nacionalinė šventė (palygintina dabar su Kovo 11-ąja), pripažįstant išskirtinį parlamento vaidmenį, atliktus darbus ir jų išliekamąją politinių sprendimų vertę. Žemiau nurodysime šaltinį, kaip buvo nutarta vėliau tą šventę paneigti kitu aktu, nors būtent tautai atstovavusioji valdžia per 1920–1922 metų laikotarpį parengė ir vieną iš pažangiausių Europoje parlamentinės valstybės pagrindinių įstatymų – Konstituciją, priimtą 1922 m. rugpjūčio 1 d.^[2]

1949 metų Laisvės kovos sąjūdžio tarybos Deklaracijoje yra nuoroda būtent į 1922-ųjų Konstituciją: „14. Valstybės atstatymas/.../ vykdomas pagal šioje Deklaracijoje priimtus nuostatus ir 1922 m. Konstitucijos dvasią“^[3]. Taigi paminėta Deklaracijos formulotė partizaninės kovos prieš okupantą kontekste neturėtų likti nepabrėžta: visuomenės galimybė tiesiogiai išrinkti Seimą ir tik šitaip kontroliuoti valdžią gen. Vytauto Žemaičio ir bendražygių buvo iškelta kaip būsimos naujosios Lietuvos politinių santykių vertybė. Čia būtų galima net replikuoti tiems teisės specialistams, kurie 1990-aisiais, atkuriant valstybingumą, pritarė pasiūlymui trumpam paskelbti veikiant 1938-ųjų Konstituciją: pasižiūrėkime, ar partizanai nebuvo didesni demokratai!?

1991-ųjų pradžioje, kai Vilniuje ant barikadų „vartų“ į Nepriklausomybės aikštę atsirado užrašas „Lietuvos širdis“, jau buvo galima jį interpretuoti kaip valstybingumo esmės ženklą, kaip nuorodą į pamatinį valdžios turinį – atstovavimą tautai. Ir už tai atrodė verta tokią valdžią – parlamentarizmo simbolį ginti. Čia apskritai yra akivaizdaus ryšio tarp Deklaracijos turinio ir 1990–1991-ųjų įvykių (bet ne visų tada Aukščiausiosios Tarybos – Atkuriamojo Seimo priimtų dokumentų).

Turėdami minty mūsų temą, atkreipkime dėmesį, kas iš tikrųjų dalyvavo partizanų kovose? Tai jaunesnės kartos žmonės, išėję mokslus Lietuvoje ar užsieniuose XX a. tarpukariu, bet dar negalėję ir nespėję atsidurti uždaro, autoritarizmu apibrėžto, elito lygyje. Žinoma, jaunųjų inteligentų (ypač vadinamųjų 4 dešimtmečio *neokatalikų*) nepasitenkinimas autokratiškumu, kone šeimynišku valdymu ir dabar juntamas, atvertus išlikusias išgrobstytų archyvų liekanas ar spaudą. Juk tik tas nepasitenkinimas nulėmė Prezidentui Antanui Smetonai priimti sprendimą surengti IV Seimo rinkimus, kad ir taikant visuomenei su tiesiogiai atstovaujama demokratija prasilenkiančias taisykles. Vadinamąjį Lietuvos politinį elitą nuo 1927 m., kai buvo paleistas III Seimas, buvo suformavę tie, kurie sulaužė 1922-ųjų Konstituciją. Vėliau jie priiminėjo tokias *konstitucijas* bei kitus teisės aktus, kurie atrodė jiems reikalingi ir tariamai atitinką tautos interesus, neatsiklausiant jos nuomonės. Yra atvejų, kurie atspindi netgi bandymus paneigti istorinių įvykių ir datų reikšmę – kaip antai dėl gegužės 15-osios (skelbiant 1928 metų Konstituciją)^[4]. Tada galima taip pat įžvelgti politinės kultūros prieštaravimų.

Kaip pavojinga išklibinti valstybės pamatus, politines klaidas dangstant sąmokslų teorijomis, valstybingumo gelbėjimu, parodo teisėto Lietuvos parlamento paleidimas 1927 m. balandžio mėn. Buvęs Prezidentas ir Steigiamojo Seimo Pirmininkas Aleksandras Stulginskis, patikėjęs kovos su komunizmo grėsme tikslais ir perversmo metu tapęs III Seimo

Pirmininku, galiausiai liko apgautas: Prezidentui pasipiktinus parlamentinio tyrimo išvada^[5] ir paleidus Seimą, „tautos valia“ liko sutapatinta su išgalvoto „tautos vado“ mitu. Paradoksalu, kad šį mitą kaip džiną pirmieji savo spaudoje paleido klajoti krikščionys demokratai, vieni iš parlamentinės respublikos kūrėjų. Taigi paskui, pokariu, tautos tradicijų liko ginti tie, kurie iki Antrojo pasaulinio karo pradžios svarbiausiems sprendimams, priimant 3 svetimus ultimatumus pamečiui, įtakos neturėję. Žinomiems ultimatumams pritaręs elitas jau buvo – istoriografinį žodyną vartojant, „pasitraukęs“. Tiesa, Aleksandras Stulginskis, vienintelis iš buvusių aukščiausių šalies vadovų, pasidalijo tautos tragedijos pasekmėmis be jokių iliuzijų, be laiškų su pasiūlymais J. Stalinui, ką reikėtų Lietuvoje daryti^[6] ar baimių likti „ne taip suprastam“ ne tik Lietuvos visuomenės tuo metu, bet ir ateities kartų...(galbūt dar čia su išlyga priskirtume IV Seimo Pirmininką Konstantiną Šakenį, jei nesiginčytumėme, kiek svarbus buvo jo vadovaujamo parlamento vaidmuo 1936–1940 metais). Politinės aplinkybės lėmė viešą sovietų valdžios draudimą susipažinti ir tirti istorinius šaltinius, susijusius su XX a. Respublikos raida iki okupacijos. Taigi čia, Lietuvoje, ypač palaužus partizanų pasipriešinimą, daugumai visuomenės beliko susikurti mitą apie Nepriklausomos Lietuvos gyvenimą. O tas mitas apie vadinamos smetoniškos Lietuvos „tvarką“ lyg koks epinis kūrinys iki šiol perkeliamas iš kartos į kartą vien dėlto, jog ir naujosios politikų, ryškių visuomenės veikėjų, žurnalistų kartos jį neblogai žino ir su juo taikstosi kaip su senelių papasakota pasaka prieš miegą, užuot perprasdamos nacionalinio parlamentarizmo raidą, gebėdamos atskirti asmenybių vaidmenį ir aktyviau formuoti demokratinę politinės kultūros tradiciją.

1999 metais, Seimui priėmus įstatymą, įtraukiantį Deklaraciją į teisinę Lietuvos Respublikos sistemą, nutiko toks dalykas: Prezidentas nepasirašė įstatymo ir grąžino jį Seimui, palikdamas pasirašyti Seimo Pirmininkui^[7]. Čia svarbu jau ne vardai, – svarbu politinės kultūros ir teisės raidos etiniai aspektai. Juk būtų galima paklausti visai neretoriškai: ar tas įstatymas „Dėl laisvės kovos sąjūdžio tarybos Deklaracijos“ kuo nors atrodė panašus į „šmėklos“ prikėlimą girioje ir kokių pasekmių dabar turi šis įstatymas?

Kai paminėti aktai dabar eksponuojami Seimo interjere, jie parodo mūsų parlamentarizmo istorijoje akivaizdžią vietą. Kitaip tarus, atsiskleidžia pakankamai svarbi etinė 1999-ųjų įstatymo reikšmė: įstatymas liudija visuomenės mentalinius pokyčius; jis tarsi neturi praktinės reikšmės, bet gali ir turi būti pastebimas per teisės ir politologijos studijas. Juo buvo netiesiogiai pasmerkta politika, vedusi valstybę į 1940-ųjų krachą; juo buvo iškelta ilgai trukusiu darbu paremta politinio susitarimo vertybė – demokratiją įprasminanti Konstitucija. Laisvės kovos sąjūdžio tarybai tik dėl tokios nepriklausomos Lietuvos atrodė prasminga kovoti. Dėl Respublikos.

Stabtelėjime ir ties šia sąvoka. „Respublikos“ terminas tarsi smilkalas kartais net ir tyrinėtojus tiek apsvaigina, kad atsiranda noro – ypač tarptautinės historiografijos fone lyginti su Prancūzijos ar Lenkijos parlamentarizmo raida, turėti tų „respublikų“ daugiau. Bet juk ši sąvoka tiesiogiai sietina su parlamentarizmo turiniu, demokratijos principais, tad tik įsigilinus į tą ryšį, gebėsime, pradėję nuo XX a. pradžios, atsakyti į klausimą: dabar yra II ar III Respublika? Juk sutikime – maskuojantis „nepriklausomos Lietuvos“ terminas buvo būdingas vartoti XX a. antroje pusėje, tačiau dabar visiškai netikslus ir netinkamas, nors jis išliks kai kuriuose XX amžiaus pabaigos istorinių tyrinėjimų šaltiniuose.

Apskritai Europos Sąjungos plėtros kontekste nacionalinės politinės kultūros formavimo kontekste istorikams tenka nemaža atsakomybė, nes aktyvus, drąsus naujausio Lietuvos istorijos laikotarpio tyrinėjimas galėtų būti ne tik iššūkis, peržiūrint įsisenėjusius požiūrius, bet ir suformuojant politikams tam tikrą oficialiai pripažįstamų istorinių vertybių pamatą. Kaip sudėtinga sulaužyti stereotipus, rodo kai kurie politinių sukakčių minėjimo scenarijai: antai buvusioje laikinojoje sostinėje buvo siūloma per pirmosios Konstitucijos priėmimo 80-metį kažkodėl pagerbti pirmąjį Prezidentą. Ten pat visuomenė didžiuojasi atnaujintos Prezidentūros pastatu, tačiau greta buvusių ir išlikusių Parlamento rūmų visiškai atnaujinimas, jau pradėtas nuo buvusios Posėdžių salės, dar lieka pažadų vizijoje. O dabartiniuose Seimo rūmuose, čia, tubulinant istorinį interjerą, naujų gražių vitražų autorius prof. Kazimieras Morkūnas siūlo po Didžiųjų kunigaikščių tarp iškiliausiu XX a. politikų pavaizduoti tik paminėtąjį Antaną Smetoną, ir šiuolaikinio (ne tik Kunigaikštystės laikų) lietuvių parlamentarizmo pradininkams ten nelieta vietos visai iš nepiktybiškų paskatų: tiesiog mitas, paneigiantis demokratijos tradicijas, dar yra gyvybingas. Jį galime palyginti su raudonos vėliavos „baimė“; vėliava, siejanti mus visus su Didžiosios kunigaikštystės herojais, seimais, dokumentais, turėtų būti tikroji Valstybės vėliava, nesutapatinta su tautine, bet atskirta. Tačiau heraldikos puoselėtojams iki šiol dar sunku įtikinti politikus, kad jie perprastų, kuo skiriasi ir kuo svarbi senosios Europos istorijoje mūsų tautinė trispalvė ir kuo – raudona su Vyčiu centre. Išdrįskime pasakyti, kad parlamentarizmo raida atskleidžiama bei stiprinama per istorinių dokumentų – rašytinių ar fotografinių – nešališką atranką ir objektyvų įvertinimą, taip pat per subjektyvų, bet istoriškai pagrįstą vaizduojamąjį meną; tada sumažės politinių (tarp jų – ir protokolinio pobūdžio) klaidų tikimybė. Tai bus svarbu ir Europos Sąjungoje, kai mes jau be nuostabos girdime, jog 1791-ųjų Konstitucija yra ir mūsų Konstitucija.

Turime įsivaizduoti, jog Lietuvai būnant Europos Sąjungoje, lietuvių politikams atsiras daugiau drąsos – pavyzdžiui, ne ką mažiau negu mūsų kaimynams lenkams – paraginti Rusiją ne tik plačiau atverti archyvus, kad tuo ji parodytų tikrąją gerą valią. Gera valia išreiškiama ne tik simboliniais gestais – pripažįstant demokratinės Lietuvos valstybingumą per aukščiausio lygio sveikinimus ar juolab per vizitus, tačiau pastarųjų atvejais – tik į vieną pusę, nes iš Rusijos – kiek Lietuva buvo ir yra savarankiška valstybė, tyčia ar ne, istorikai tokio oficialaus vizito dar nepamena, tiesa? O atskleisti archyvai turėtų parodyti, kaip buvo veikiama mūsų parlamentarizmo tradicija, įspėti, kaip gali būti veikiama. Mes šiek tiek žinome apie tautininkų finansavimą iš užsienio^[8], šiek tiek apie išdavikišką informacijos nutekėjimą sovietams iš Vakarų žvalgybos centrų, kuri pravertė įveikiant partizanų judėjimą. Istorinių vertybių (tarp jų medžiaga, susijusi su II pasaulinio karo pokariu) susigražinimas yra reikšmingesnis dalykas visuomeninės politinės brandos aspektais palyginti su bet kokių kitokių kompensacijų reikalavimu. Taigi verta ir toliau šiuolaikinių gerų santykių labai reikalauti, kad svarbiausi šią Lietuvos valstybingumo pamatinę tradiciją – parlamentarizmą nuo pat XVI amžiaus liudijantys dokumentai, kiti daiktai ne tik būtų parodyti, bet kad jie grįžtų namo, – ten, kurie jie buvo priimti ar sukurti.

Išvados

1. Deklaracija akivaizdžiai papildo žinias apie parlamentarizmo sampratą ir istorinio Respublikos tęstinumo nuovoką tarp Lietuvos gyventojų, ypač – jos gynėjų.

2. Deklaracija ir 1999 m. priimtas įstatymas yra svarbus pavyzdys teisės istorijos studijoms, brandinant politinės kultūros tradiciją tarp politikų bei pareigūnų.

3. Nagrinėjami dokumentai priskirtini tokiems pamatiniams šaltiniams, kurie turi įtakos politinės kultūros raiškai: jų tyrimas įpareigoja siekti išsamios informacijos visuomenei iš įvairių valstybių archyvų, kur tik saugomi su Lietuva susiję (pirmiausia – iš jos išgabentieji) šaltiniai.

[1] *Lietuvos valstybės teisės aktai* (1918-02-16–1940-06-15). Vilnius, 1996, t. XXVIII, p. 1.

[2] *Ten pat*, p. 7–14.

[3] Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio Tarybos deklaracija. LCVA. Kopija: Lietuvos Respublikos Seimo kanceliarijos archyvas, p. 21.

[4] Plg.: „Respublikos Prezidentas, pritariamas viso Ministerių Kabineto (...) – susirinkusio iškilmingan posėdin 1928 m. gegužės 15 d., su padėka paminėti žygių, padarytų per dešimtį metų Lietuvių Tautos, ypačiai jos geriausių vaikų, ginklu apgynusių nepriklausomą Lietuvos likimą ir nuolat esančių jos sargyboje, nusprendė paskelbti šitokią Lietuvos Valstybės Konstituciją (...)“. *Lietuvos valstybės teisės aktai* (1918-02-16–1940-06-15). Vilnius: 1996, t. XXVIII, p. 14.

[5] Seimo Pirmininko A. Stulginskio raštas Ministrui Pirmininkui A. Voldemarui. 1927m. balandžio 13 d. Nr. 418. LCVA. F. 923, a. 1, b. 315.

[6] Įkalintas Juozas Urbšys, buv. užsienio reikalų ministras, bandė raštu SSRS vadovui paaiškinti, kaip tvarkyti Lietuvos perspektyvą. 1940 m. Antanas Smetona, antrą kartą išvykęs iš Valstybės (kaip ir 1918 m.), vėliau tik kritikavo išėivių organizacijas, nepripažindamas savo politikos klaidų; plg.: Antano Smetonos korespondencija (1940–1944). VDU *Išėivijos studijų centras*. VDU leidykla, 1999, p. 676.

[7] Pirmininkas pasirašė įstatymą. *Seimo kronika*. 1999, Nr. 2, p. 85

[8] Butkus, Z. Baltijos šalių konstitucijos ir išorės poveikis jų keitimams tarpukaryje. *Mūsų konstitucionalizmo raida: straipsnių rinkinys*. Vilnius: Valstybės žinios, 2003, p. 262.